

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2003 рік
Випуск 7

Засновники – Інститут історії України НАН України,
Черкаський державний університет ім. Б.Хмельницького

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 12.06.2002 р. № І-05/6 (Перелік № 10)
зарєстровано фаховим виданням з історії

Видається за рішенням Вченої ради
Черкаського державного університету
(протокол №1 від 28.08.2003 р.)

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників та
Науково-дослідного інституту селянства

Редакційна колегія.

Кузьмицький С.В. – доктор іст. наук, професор,
відповідальний редактор;
Морозов А.Г. – доктор іст. наук, професор,
заступник відповідального редактора;
Корновенко С.В. – канд. іст. наук, доцент,
відповідальний секретар;
Гоцуляк В.В. – доктор іст. наук, професор;
Даниленко В.М. – доктор іст. наук, член-кор.
НАН України;
Земзюліна Н.І. – канд. іст. наук, доцент;
Калініченко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Кравченко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Кузьмінський А.І. – доктор пед. наук, професор;
Лях С.Р. – доктор іст. наук, професор;
Марочко В.І. – доктор іст. наук, провідний наук.
співробітник;
Масненко В.В. – доктор іст. наук, професор,
Моця О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАН
України;
Перехрест О.Г. – канд. іст. наук, доцент;
Прокопенко Л.І. – канд. пед. наук, професор;
Рєєнт О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАН
України;
Темченко А.І. – канд. іст. наук,
Чабан А.Ю. – доктор іст. наук, професор.

ISBN 966-7986-12-8

© Інститут історії України НАН України. 2003
© Черкаський державний університет. 2003
© Автори статей, 2003

ЗМІСТ

Аграрна історія в іменах

Оніпко Т.В. Меценати Репніні	4
Ганнаорський С.Г. Діяльність родини Смирненків щодо створення умов праці та побуту робітників цукрових заводів (друга половина XIX ст.)	6
Курієна Т.М. Благодійницька діяльність князів Воронцових та родини Балашових у Мошгородищенському маєтку Київської губернії в 80-90-х рр. XIX ст.	7

Проблеми джерелознавства та історіографії аграрної історії України

Степенькіна П.Я. Про Берестейський собор на сторінках «Паліодії» Захарія Копистенського	10
Сташенко С.І. Роль земств Лівобережної України у формуванні протипожежної безпеки сіл: історіографія проблеми	11
Присяжнюк Ю.П. "Нариси по історії села Колодистого, Тальнівського району, Черкаської області" Ю.Г.Поліщука як джерело дослідження історії українського селянства XIX — першої половини XX ст. (антропологічний підхід)	14
Обрусна С.Ю. М.П.Старицький як дослідник селянських визвольних рухів в Україні середини XVII — 30-х рр. XIX ст.	16
Медалева О.З. Вивчення проблем історії селянської реформи 1861 р. членами історичного товариства Нестора-літописця в кінці XIX - на початку XX ст.	17
Моїсєнко В.М. Шляхи вирішення аграрного питання у програмних документах українських ліберальних партій на початку XX ст.	19
Гоцуляк В.В. Перспективи історіографії історії здійснення Столипінської аграрної реформи в Україні	21
Коляструк О.А. Селянська тема у творчості Казимира Малевича	23

Духовний світ, культура та світогляд селянства

Вовкотруб Ю.М., Лазуренко В.М. Розвиток сільськогосподарської освіти на теренах України наприкінці XVIII — XIX ст.	26
Ковальков О.А. Обрядовий час в системі міфологічних уявлень традиційного суспільства (на прикладі українського селянства)	28
Драч О.О. Характерні особливості учнівського контингенту народних шкіл Наддніпрянщини у другій половині XIX — на початку XX ст.	30
Ступак Ф.Я. Історичний досвід медичної допомоги сільському населенню	32
Вовк Ю.І. Стан освіти та медичного забезпечення селянства в кінці XIX — на початку XX ст.	35
Петренко І.М. Назвально-виховний процес у сільських церковнопарафіяльних школах Лівобережної України наприкінці XIX — на початку XX ст.	37
Пекарев І.М. Влияние молодёжного фактора на внешнюю политику крестьянского правительства в Болгарии (1919 - 1923 гг.)	39
Георгізів Г.М. Модифікація селянського менталітету за часів НЕПу	41
Кукса Н.Г. Діяльність культурно-освітніх закладів в українському селі в 1924-1928 рр.	43
Лаврик Г.В. Правові аспекти вирішення релігійного питання в УСРР (20-ті рр. XX ст.)	45
Дробозюк С.І. Духовні явища і процеси в українському селі у контексті церковної політики більшовицького режиму (історіографія проблеми)	47
Богачко В.Ф. Церковні рухи 20-30-х років XX ст. та боротьба за відродження духовності і національної ідеї в Україні	50
Ігнатуша О.М. Спілка воєнних безвірників України (1926 — 1941 рр.): продукт і знаряддя модернізації по-сталінськи	53
Бистра М.О. Стан шкільної освіти Харківщини в 1943-1945 рр.	56
Тереженко Т.В. Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл як важливий чинник соціального відродження українського села в 1943 — 1950 рр. (на матеріалах областей Центральної України)	60
Темченко А.І. Приймацтво на Лівобережній Черкащині	62
Масненко В.В., Сиволап М.П. Релігійно-конфесійна ідентичність жителів сільських районів Чернігівщини (за даними соціологічних опитувань 2001 р.)	64

Соціально-економічний розвиток середньовічної України та Українсько-козацької держави XVII — XVIII ст.

Священко З.В. Вплив геополітичних факторів на економічний розвиток Уманщини в період середньовіччя	68
Михайлюк Ю.М. Адміністративно-господарська діяльність черкаських і канівських старост кінця XV — першої половини XVI ст.	70
Івангородський К.В. Специфіка аграрної економіки Середнього Подніпров'я в XVI — першій половині XVII ст. як важливий чинник етносоціальних процесів (Продовження)	73
Гедьо А.В. Правовий статус греків України за гетьманськими універсалами (друга половина XVII — середина XVIII ст.)	76

Аграрні аспекти економічних і політичних трансформацій XIX — початку XX ст.

Пономаренко О.В. Ставлення офіцерського корпусу до військових поселень у Наддніпрянській Україні	81
--	----

Буравченко Р.В., Борово С.Г. Оцінювання вартості продукції цукрової галузі України в історичному контексті (1802-1912 рр.)	83
Сергієнко Ю.Г. Формування торгово-промислової та сільськогосподарської буржуазії в Україні у другій половині XIX ст.: регіональний аспект	85
Томіленко А.Г. Особливості організації пожежної справи в селах Черкащини у другій половині XIX — на початку XX ст.	87
Тучинський В.А. Особливості сільськогосподарського виробництва молдован Півдня України в другій половині XIX — на початку XX ст.	90
Десятинний І.В. Попит на найману працю у поміщицьких господарствах України в кінці XIX — на початку XX ст.	93
Коваленко В.О. Селянське питання та шляхи його вирішення в програмних документах політичних партій в роки Першої російської революції	95
Герасименко О.В. З історії селянських виступів у Харківській губернії на початку XX ст. (1900 — лютий 1917 рр.)	96
Шевченко В.М. Приватна власність на землю в межах Лівобережної України 1906-1914 рр. (за результатами попередніх досліджень)	99
Реент О.П. Кризові тенденції в аграрному секторі економіки у роки Першої світової війни (липень 1914 — лютий 1917 рр.) (Продовження)	101
Михайлюк О.В. Щодо «політичної програми» селянства України в період революції та громадянської війни	103
Ковальова Н.А. Вплив обшин на селянське життя періоду революції та громадянської війни 1917-1921 рр. в Україні	106
Яценюк Я.М. Становище селян та вирішення земельного питання в ЗУНР в 1918-1919 рр.	108
Корнюченко С.В. Відомардівський рух в Україні: теорія та практика вирішення аграрного питання	110

Селянська кооперація: питання теорії та історії

Морозов А.Г. Публікації 1920-х років як джерело визначення кооперативної системи кредитування сільського господарства	115
Тростюк А.М. Сільськогосподарська кооперація в Україні в 20-х рр. XX ст.: історіографічний аспект	119
Фареній І.А. Українське селянство та національні тенденції у кооперативному русі на початку XX століття	121
Паскаленко В.Є. Участь заможного селянства в роботі сільськогосподарських кооперативів доби НЕПу	122
Тищенко С.О. Діячі елітних кооперативів в українському селі 20-30-х рр. XX ст.	124

Основні проблеми аграрного розвитку України в радянський період

Демартиню А.П. Основи боротьби із селянським повстанським рухом радянської влади у 1920-х рр.	128
Маслов М.П., Смирнов В.М. Діяльність громадських організацій України щодо подолання голоду початку 20-х рр. XX ст.	130
Десятинний І.В. Чисельність наймитів в одноосібних селянських господарствах України у період НЕПу	131
Яцюк В.А. Сільськогосподарський реманент та машини в селянському господарстві Поділля в період НЕПу	134
Москальов Б.Г. Особливості формування радянської моделі технічної модернізації сільського господарства	136
Солодка Б.М. Кінофілія села — засіб поширення знань чи метод маніпуляції свідомістю	139
Святець Ю.А. Соціально-економічні фактори розвитку селянського господарства України (за даними весняного вибіркового перепису 1926 р.)	141
Марочко В.І. Модернізація українського суспільства перехідного періоду 1920-30-х рр.: історико-теоретичний аспект	144
Мусієнко В.Є. Репресивно-каральна діяльність радянського уряду та органів внутрішніх справ стосовно когоспного селянства України протягом 30-х рр. XX ст.	146
Калишук А.В., Шамара С.О. Голодомор як специфічна політика етноциду радянської влади щодо української нації	149
Маслах В.І. "Маленькі" трагедії Великої війни	152
Перехрест О.Г. Системи оподаткування та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції як форми економічного пограбування селянства України за нацистської окупації (1941-1944 рр.)	154
Рибак І.В. Відбудова селянських осель у повоєнний період (1945-1955 рр.)	159
Романюк І.М. Трансформація когоспів України у другій половині 50-х — 60-х рр. XX ст.	161
Яніцька С.П. Особливості міграційних тенденцій сільського населення України (80-ті рр. XX ст.)	163

Аграрні проблеми сучасності

Довбляк Х.Р. Стан національних меншин в Україні на сучасному етапі	165
Тодоров І.Я. Агропромисловий комплекс України: відповідь на європейське покликання	166
Сухущина О.В. Перетворення в сільському господарстві республіки Таджикистан (1991-2000 рр.)	170
Морозова С.А. Актуальні проблеми збереження родючості сільгоспугідь Черкащини	172

Критика та бібліографія

В'ячеслав Горбик. Енциклопедія вивчення Криму: Ред. на кн.: А.А.Непомнящий. Історичне кримознавство (кінець XVIII — початок XX століття): Бібліографічне дослідження. — Сімферополь: Бізнес-Інформ, 2003. — 456 с.	175
Богдан Андрусіашин. С.В.Корнюченко, А.Г.Морозов, О.П.Реент. "Українська революція: посібник", "Українська революція: історичні портрети", "Українська революція: хрестоматія"	175
Віталій Масненко. І.А.Фареній. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX — початок XX ст.). — Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. — 144 с.	176
Анатолій Морозов. В.М.Лазуренко. Заможне селянство України в умовах НЕПу. — Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. — 160 с.	177
Сергій Биченко, Владислав Паскаленко, Ю.В.Воловик. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. — Х.: НМЦ «СА», 2002. — 380 с.	178
Наші автори	180
АНОНС	182

9. ЦДАГО. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 1779.
 10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО). - Ф. 166. - Оп. 9. - Спр. 67.
 11. ЦДАВО. - Ф. 166. - Оп. 9. - Спр. 357.
 12. ЦДАВО. - Ф. 166. - Оп. 9. - Спр. 67.

Надійшла до редакції 07.04.2003 р.

Г.В.Лаврик

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИРІШЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО ПИТАННЯ В УСРР (20-ті рр. ХХ ст.)

У 2000 році архієрейським Собором Руської Православної церкви та архієрейським Собором Української Православної церкви було прийнято "Основи соціальної концепції Руської Православної Церкви" [1]. Це стало ще одним підтвердженням життєздатності найбільшої релігійної організації на пострадянському просторі - Російської православної церкви, яка покладається на державне сприяння її соціальному служінню. Як відомо, ще 1991 року Законом України "Про свободу совісті та релігійні організації" останні були наділені цивільною: трудовою правосуб'єктністю, визнані юридичними особами. Між тим пристосування адміністративного й економічного механізму функціонування церкви і релігійних організацій до конкретної ситуації, яку історично переживає в Україні [2], потребує з'ясування різних аспектів їх багатогранної діяльності, в тому числі й протягом десятиріч виживання в атеїстичній державі.

Очевидні зрушення в об'єктивному висвітленні цієї проблеми відбуваються завдяки поверненню сучасними українськими дослідниками - С. Білоконем, А. Зінченко, О. Ігнатюшею, О. Нестулею, В. Пашенком, В. Ульяновським, О. Форостюком та іншими - із небуття, а точніше - із фондів архівів, сотень документів про розгортання воєнничої антицерковної боротьби в радянській Україні.

Завдання даної публікації - з'ясувати правове посередництво держави в облаштуванні церковно-суспільних справ в українському селі 1920-х років. Така характеристика, на нашу думку, сприяла б кращому усвідомленню особливостей, тенденцій розвитку релігійних інституцій за обставин, коли задекларовані заповіданістю ідеї їхньої діяльності відображали позиції радянського політичного режиму, що формувалася як командно-адміністративний.

Радянська влада з перших років свого існування, бачючи про "справедливий" устрій держави та економіки, про професійну і життєву реалізованість кожної людини, відстоювала ідею про необхідність витіснення церкви з усіх сфер життєдіяльності суспільства. "Влада практично з самого початку не лише ухилялася від підтримки релігії, але й вступила з нею в боротьбу там, де були або тільки підозрювалися за релігійною діяльністю політичні мотиви" [3, 38], - засвідчував один із служителів культу, який зустрів жовтень 1917 року і наступні місяці в Україні. Активне втручання держави в майнову сферу релігійних установ, яка традиційно вважалася гарантованою від зовнішніх впливів, різного роду юридичних обмежень, завершилося позбавленням їх посадовою Раднаркому УСРР у серпні 1920 року повноважності як абсолютної цінності. Стосовно релігійних установ вона мала, так би мовити, делегований характер, оскільки передавалася державі як окремим віруючим, котрі перебували з нею в договірних відносинах.

Здійснення "негативних" і "позитивних" практичних заходів щодо ліквідації "найнебезпечнішого для ре-

волюції пережитку - релігійного" в Україні розгорнулося значно пізніше, ніж у Росії, а саме з липня 1921 року [4, 261; 5, 56-57]. Із цього часу тут почали активно переглядати зареєстровані протягом 1919-1921 років статуті церковних і релігійних громад, найчастіше на предмет наявності положень про відсутність у конкретної громади права юридичної особи. Наркомат внутрішніх справ УСРР своїм циркуляром за № 2893 від 10 жовтня 1921 року зобов'язував губернські відділи управління подати до його адміністративно-організаційного управління по одному екземпляр затверджених ними статутів релігійних громад і повідомити про існуючий у губернії порядок реєстрації релігійних громад [6, 227].

Таке рішення було викликане як необхідністю "виправити" допущені губернськими відділами управління впродовж 1920 і 1921 років під час реєстрації статутів релігійних громад "численні неправильності", так і намірами запобігти "захопленню релігійними громадами прав юридичної особи", "привласненню ними прав закладів Народного комісаріату освіти" тощо. Уже в жовтні 1921 року за результатами перегляду в Наркоматі внутрішніх справ УСРР, з участю Ліквідаційного відділу Наркомату юстиції УСРР були внесені відповідні зміни до статутів 10 церковних і релігійних громад, у листопаді - 15 і т. д. [7, 224-229, 245-246].

Ліквідаційний відділ Наркомату юстиції УСРР, як свідчить доповідь його завідувача "Радянська політика на Україні з питання відокремлення церкви від держави", виголошена на Всеукраїнському з'їзді діячів юстиції (19-23 січня 1922 року), був рішуче налаштований на завершення справ укладання договорів з церковними і релігійними громадами. "Повинні ж ми, - зауважував він, - коли-небудь покласти край цій маніловщині, цьому заграванню з православною церквою. Ми чекали два роки. Договори ще не скрізь укладені. Тепер ми даємо місячний термін. Якщо протягом цього терміну договір не буде укладено, церква закритися має" [7, 122]. Завідувачим губернськими відділами юстиції він надав радів твердо говорити: "Ми ... ніяких привілеїв нікому не даємо і не будемо надавати будинки для церковних служителів у безкоштовне користування. НЕП до того і зводиться, щоб брати за все гроші. Тобі потрібно приміщення - плати за нього відповідну плату; ремонт відбувається за твій рахунок" [7, 123].

Можливість зібрати потрібні кошти із членів своїх громад, за розрахунками влади, мали віднайти в спаркіях, благочиннях, парафіях Української Православної Церкви, яка у 1921 році одержала від Московського Патріархату статус екзархату. Їхні парафії, з огляду на рішення травневого 1921 року Українського Православного Церковного Собору Київщини та жовтневого 1921 року Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ мали настійно домагатися передачі їм у користування якомога більшої кількості молитовних приміщень із богослужбовими предметами в них. Однак, на останні, окрім Українського екзархату РПЦ, на початку 20-х років могли претендувати ще кілька Православних Церков та згромаджень, найбільшими з яких були Українська Автокефальна Православна Церква та дві церкви, які офіційно прийняли однойменну назву - Українська Православна Церква. Одна з них, за статутом, мала назву "Всеукраїнська Спілка Релігійних громад Православної Автокефальної Синодальної Церкви" (більш відома як Синодальна Церква), друга - "Українська Православна Автокефальна Церква з канонічно спадкоємною єпархією" (частіше йменувалася Соборно-єпископською) [8, 124].

Не будучи юридичними особами і не маючи права власності, релігійні громади цих церков тим більше не мали права привласнювати собі судові, каральні і пода-

тків релігії. Разом із тим, "всередині себе" кожна окрема релігійна громада, усеупереч ряду адміністративних новацій, запроваджених радянською владою у першій половині 20-х років, усе-таки сприймала як організація, що об'єднувала і координувала дії своїх членів, тобто виступала як єдине ціле.

У 1925 році адміністративними органами радянської влади в Україні було зареєстровано 10 856 релігійних громад, члени яких виключно з богослужбовою метою користувалися культовими будівлями (церквами, костелами, кірхами, синагогами, кенасами, мечетями) [9, 83]. Згідно матеріалів доповіді про релігійний фронт в Україні, підготовленої цього року на замовлення ЦК КП(б)У, усі зареєстровані тоді 12 208 релігійних громад, уключаючи і сектантські громади, налічували 7 063 154 члени, що у співвідношенні із загальною кількістю дорослого (старшого 18 років) населення України – 17 465 040 осіб – (що цифру отримували з огляду на те, що, за даними ЦСУ, станом на 1923 рік усього населення в Україні було 28 388 000 осіб, із яких 42% – дітей (до 18 років) становило 40,4% . Вважалося, що інші 59,6% дорослого населення України членами релігійних громад не виступали, хоча частина з них не втрачала зв'язку з церквою, зазвичай не беручи якоїсь активної участі в її житті [9, 83в].

Таку загальну картину церковного руху обумовлювали в Україні, як переконували її керівники, відповідальні за ведення антирелігійної пропаганди, головним чином, "наявні в українській дійсності специфічні умови". Йшлося, як правило, про те, що у період з 1917 до кінця 1920 року Україна була ареною "запеклої" громадянської війни, тому "безпосереднє проведення в житті основних заходів радянської влади з релігійного питання (відокремлення церкви від держави і школи від церкви)" тут, порівняно з РСФРР, запізнилося і фактично розпочалося тільки з 1920 року, тобто тоді, коли інша частина країни в основному впровадила за ним.

Отже, по завершенню громадянської війни, починаючи з 1921 року, "основні заходи Радянської влади з релігійного питання" не були ще "засвоєні" населенням, а навички і форми, способи боротьби з релігією "епохи громадянської війни і військового комунізму", коли "доводилося інколи безпосередньо боротися з контрреволюційними попами", залишалися ще досить сильними. У результаті, як і варто було очікувати, в Україні виникло чимало "конфліктів між населенням і суспільно-державними організаціями на релігійному ґрунті", які, поряд з іншими причинами, і викликали "спалах" релігійного руху 1922-1924 років у південно-західній частині України [10, 39].

Тим часом "питання і труднощі" національної політики сприяли "загостренню" релігійного руху й ускладнювали антирелігійну пропаганду. "Церква на Україні впроваджувала тривалого часу була опорою національного руху і проти Москви, і проти Польщі. Петлюрівщина та УАГПЦ, яка виникла на її руїнах, пробували відіграти традиційні Запорізької січі у боротьбі за віру" [10, 40], – повідомляли керівники антирелігійної пропаганди в республіці. Вони констатували, "що в тих місцях, де національна ворожнеча, національні питання стояли гостро, – західна і південно-західна частина України, – там у найбільш загострених формах виявлявся антирелігійний рух" [10, 40].

"Саму строкатість та різноманітність" релігійних течій в Україні її керівники помічали насамперед у "кількісно сильному і якісно різнобарвному, активному, стрімко зростаючому сектантстві".

Особливо непокоїла більшовицьку владу "різко виражена класова диференціація українського села", що сприяла швидкому оформленню релігійного руху як "су-

спільно-політичного, як єдиної легальної можливості для вияву антирадянської роботи ворожих елементів" [10, 40].

У пошуках формальних підстав для призупинення цього процесу владні структури, приміром, удавалися до підрахунків витрат сільськогосподарського населення України на релігійні потреби. Обліком таких витрат за 1924/25 господарський рік, за рішенням Наркомату внутрішніх справ УСРР, займалося економічне управління Наркомату торгівлі УСРР. Встановлена ним орієнтовна сума витратених цього року населенням в Україні на релігійні потреби коштів, як відзначалося в окремій відомості, надісланій до Наркомату внутрішніх справ УСРР з позначкою "таємно", становила близько 13 858 тис. крб. (табл. 1). Сюди ввійшли "витрати на утримання духовенства, церков, церковних півчих і взагалі всі витрати на релігійні потреби".

Табл. 1

Відомість про витрати сільськогосподарського населення України на релігійні потреби у 1924/25 господарському році [11]

№ п/п	Губернія	Сума
1.	Волинська	1.380.000
2.	Донецька	564.000
3.	Катеринославська	1.500.000
4.	Київська	2.718.000
5.	Одеська	1.630.000
6.	Подільська	2.458.000
7.	Полтавська	1.540.000
8.	Харківська	940.000
9.	Чернігівська	1.128.000
	Усього	13 858 000

До подібних підрахунків, з метою "розкриття шкідливої ролі попа не тільки в масштабі контрреволюції, але й в дрібниць побуту, в економічних жертвах, які приносить населення на утримання церков, духовенства", з 1925 року долучилася республіканська "Спілка воєнничих безвірників", що вміщувала свої результати у пропагандистській літературі, газеті і журналі "Безбожник". Причому останнім доводилося, за словами керівників антирелігійної пропаганди, "бити у дві мішені – і в попу, і в релігії" [12, 8]. "Постає питання – з чого почати? Безсумнівно, з попу – це легше, – писали вони. – Підірваючи авторитет попу, ми змусимо слухати нас самих" [12, 8].

Прихметно, що згодом ті ж самі "безбожники" стверджували, що насамперед "зменшення кількості членів релігійних громад, яке призвело до зменшення матеріальних прибутків релігійних організацій, а значить скоротило потребу в молитовних будинках і спроможність утримувати їх", спричинило зменшення кількості молитовних будинків усіх культів в УСРР станом на 1927 рік. У 1914 році діючих молитовних будинків на території Наддніпрянської України було 14 371, у 1927 році – 10 987, тобто менше на 3 384, або на 23,54% (табл. 2).

Протягом 1928-1929 років активісти антирелігійної роботи, "маніпулюючи" тезою про матеріальну "неспроможність окремих релігійних громад утримувати будинок" (визначаючи її чи навпаки спростовуючи), удавалися до пошуку різноманітних підстав і способів закриття культових будівель. Серед них: "передача храмів під інші культурно-освітні установи по приговорах", "закриття храмів, що були при школах та різних установах під час здійснення декрету про відокремлення церкви від держави". "Безбожники", звітуючи про кількість зачинених культових будівель свідомо не враховували випадки їх закриття "в адміністративному порядку (знесення через застарілість,

перешкоджання вуличному рухові тощо)» чи то випадки закриття сектантських молитовних будинок як непоказів: такі молитовні приміщення, зазвичай, не визнавалися спеціально культовими спорудами.

Табл. 2

Докладні цифри про зменшення молитовних будинок різних культів на теренах УСРР [13]

Назва культу	Скільки було		На скільки їх	
	1914 р.	1927р.	В абсолютних цифрах	у відсотках
Православ'я	10. 897	8.324	2.573	23.61 %
Юдейство	1.400	1.034	326	23.28 %
Римо-католики	322	274	48	14.9 %
Полтерани	234	220	14	0.59%
Інші	1.518	1.095	423	27.85 %

Якщо впродовж першої половини 1928 року в СРСР «у порядку виконання постанов трудящих» було закрито 219 культових будівель, то за перше півріччя 1929 року таких будівель налічувалося 423, із них міських 243, сільських 180. Про закриття ще 317 культових будівель (154 міських і 163 сільських) тоді було порушено клопотання [14, 106].

Внесення остаточних рішень щодо закриття більшості з культових будівель перешкоджав визначений у циркулярному листі ВУЦВК за № 131 від 14 серпня 1924 року та циркулярі Наркомату внутрішніх справ за № 138 від 20 серпня 1924 року порядок закриття культових будівель. На необхідності його дотримання, як і загального правила розторгнення договорів на молитовні будинки, наголошувалося у «цілком таємному» циркулярному листі ЦК КП(б)У за № 153 від 2 січня 1925 року [9, 4-5]. До того ж перелічені у ст. 365 першого Адміністративного кодексу УСРР, затвердженого ВУЦВК 12 жовтня 1927 року і введеного в дію з 1 лютого 1928 року, випадки закриття товариств, що не мали на меті отримання прибутку, поширювалися і на релігійні громади [15, 288-289].

Інша справа, що радянські державно-партійні органи наприкінці 20-х років, зазвичай, уникали звернення до нормативного забезпечення здійснення «церковної волі», що дозволяло авторам антирелігійних видань замовчувати цілком реально існування зв'язку між закриттям культових будівель чи релігійних громад, часто з порушеннями законодавчо встановленого порядку, та зняттям службів культу з обліку у зв'язку із «зреченням сану». У 1926 році в Україні «зрікся» релігійної діяльності 81 священик, 1927 році – 179, а у 1928 – 439, у 1929 році тільки у 20-ти округах України «зреклося» свого «сану» 429 осіб [16, 6].

Водночас у пропагандистській літературі кінця 20-х років формувалася думка про те, що «успіхи соціалістичного будівництва в усіх галузях народного господарства, зростання політичної свідомості серед широких мас трудящих», а зовсім не «вирішальний штурм» церкви, який розпочався разом із насильницькою колективізацією селянських господарств, спричинили інтенсивне залишення «пастирями духовними» своєї «роботи» [18, 6-7].

Таким чином, реалізовувати на практиці законоположення про релігійні культи, які декларували конституційні норми свободи совісті та віросповідання релігійним інституціям, наприклад НЕПУ було надзвичайно складно. З поширенням тверджень про те, що «релігійний рух є єдиною в СРСР легальною і масовою формою організації, яка виражала прагнення, погляди, настрої капіталістичних елементів міста і села» [17, 13] до правового регулювання їхньої діяльності все більше залучалися примітивні, позбавлені реального змісту визначення релігійних громад як «єдиної легальних організацій в країні диктатури пролетаріату, де антирадянські елементи під релігійною вивіскою можуть проводити свою контрреволюцій-

ну роботу, маючи змогу безпосереднього впливу на відсталі шари людиності, належні до них» і кожного служителя культу як «ворога соціалістичного будівництва, який і не може ним не бути, дуже добре знаючи, що в міру перемоги соціалістичних елементів він стає цілком непотрібною, зайвою для суспільства людиною» [16, 4,6].

Усе це, безперечно, було даниною політичним реаліям пореволюційного десятиліття, протягом якого визначення статусу церковних і релігійних громад потрапляло в залежність від найважливіших заходів, котрі могли прислужитися новому політичному курсу та зміні у суспільстві, зокрема колективізації селянських господарств.

1. Основи соціальної концепції Української Православної Церкви. – К., 2002.
2. Див.: Іванова О. Релігійна організація як суб'єкт трудового права: захист прав її працівників // Право України. – 2000. – № 6. – С. 47-49; Митрашнін М. Російська православна церква як суб'єкт економічної діяльності // Людина і світ. – 2000. – № 7. С. 29-30 та ін.
3. Марцишівський В.Ф. Записки вероного. Из истории религиозного движения в Советской России. (1917-1923). – Прага, 1929.
4. Сухомлиов И. Церковное контрреволюционное движение на Украине // Октябрьская революция. Первое пятилетие. – Х., 1922. – С. 259-275.
5. Сухомлиов И. Клубные кружки. Из цикла антирелигиозной пропаганды. (Программы, конспекты, демонстрации, литература). – Х., 1924.
6. Действия и распоряжения Советской власти по отделению церкви от государства // Антирелигиозная пропаганда. Сборник материалов. – Х., 1922. – С. 193-257.
7. Всукраїнський съезд деятелей юстиции 19-23 января 1922 г. Стенографический отчет. – Х., 1922.
8. Історию Ц. Православній Церкви в Україні у 20-х рр. XX ст. та взаємисті між ними // Український церковно-визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви: Матеріали наук. конф. / За ред. А.Зиченка. – К., 1997. – С. 121-138.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. І. – Оп. 20. – Спр. 2006.
10. Іванов В. Антирелигиозная пропаганда на Украине // Антирелигиозник. – 1926. – № 5. – С. 39-40.
11. Складено за: Центральний державний архів вищих органів державної влади і органів державного управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 190.
12. Викторшия. 13 съезд и антирелигиозная пропаганда // Антирелигиозная пропаганда. К постановке работы. – Х., 1925. – С. 7-14.
13. Складено за: ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 548.; Шарин В. Грунт замістає (за дописом з місця). Більшість молитовних будинок усіх культів в УСРР // Безвірник. – 1927. – № 7. – С. 48-51.
14. Закриття культових зданий // Антирелигиозник. – 1929. – № 9. – С. 106-107.
15. Адміністративний кодекс УСРР. Текст та поартикульний коментар / За ред. С.Канарського та Ю.Мазуренка. – Х., Б.р.
16. Кривохатський М. Колишні попи про себе та релігію. – Х.-К., 1930.
17. Против религии. – М.-Л., 1929.

Надійшла до редакції 21.11.2003 р.

С.І.Дровозюк

ДУХОВНІ ЯВИЩА І ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У КОНТЕКСТІ ЦЕРКОВНОЇ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

Одне з найголовніших завдань, що постає перед українською історичною наукою, – створення систематизованої праці з історії України, в якій були б відображе-